

HANNA LEWANDOWSKA

**Akademia Nauk Stosowanych WSGE im. A. De Gasperi
w Józefowie, Polska**

hanna.lewandowska@wsge.edu.pl

ORCID: 0000-0003-0362-8779

DOI: 10.13166/awsge/210732

**KOMPETENCJE NAUCZYCIELI
W ZAKRESIE INTERWENCJI
KRYZYSOWEJ**

WSGE UNIVERSITY OF APPLIED SCIENCES IN JÓZEFÓW PUBLISHING HOUSE

ABSTRAKT

Dzisiejsza szkoła jest nie tylko miejscem, w którym przekazywana jest wiedza. Stała się również przestrzenią, w której uczniowie mogą doświadczać szeregu wyzwań emocjonalnych i społecznych. Codzienne sytuacje szkolne związane są z funkcjonowaniem w specyficznej grupie rówieśniczej. Kryzysy, takie jak przemoc rówieśnicza, śmierć bliskiej osoby, rozwód rodziców lub nieoczekiwane traumatyczne wydarzenia, mogą mieć ogromny wpływ na funkcjonowanie ucznia. Nauczyciele jako pierwsi oferują wsparcie w takich okolicznościach, co sprawia, że interwencja kryzysowa w szkole ma kluczowe znaczenie.

KRYZYS W UJĘCIU DEFINICYJNYM

W literaturze przedmiotu spotkać można liczne definicje kryzysu. Zwykle związane są one z odczuwanym stresem, który jest nieodłącznym elementem życia. W sytuacji trudnej, zgodnie z założeniami teorii kryzysu, uczniowie dążąc do zachowania homeostazy wykorzystują w pierwszej kolejności wypracowane wcześniej metody radzenia sobie ze stresem i emocjami. Gdy jednak sytuacja przerasta ich możliwości, a wysiłki poradenia sobie z nią są bezskuteczne, dochodzi do kumulacji bodźców i dezorganizacji co może wywołać kryzys (Caplan, 1964). Lee Ann Hoff – autorka modelu kryzysu i interwencji zwanego Paradygmatem Kryzysu – postrzegała kryzys jako ostry rozstrój emocjonalny, wpływający na zdolność emocjonalnego, poznawczego i behawioralnego posługiwania się dotychczas stosowanymi sposobami rozwiązywania problemów, traktując źródła, objawy i skutki kryzysu oraz odpowiednie działania zmierzające do opanowania kryzysu jako pozostające w ścisłym wzajemnym związku i tworzące funkcjonalną całość (L. A. Hoff 1995). Definicja ta podkreśla, jak nagłym zdarzeniem jest kryzys i jak gwałtowny może być jego przebieg. Dlatego podjęcie interwencji powinno nastąpić jak najszybciej, bez zbędnej zwłoki, co jest możliwe na terenie szkoły tylko wówczas, gdy nauczyciele będą odpowiednio przygotowani do dostrzegania problemu.

Źródła kryzysu mogą dotyczyć każdej sfery życiowej. Zdaniem Kubackiej – Jasieckiej kryzys pojawia się w odpowiedzi na sytuację postrzeganą jako

przełomowa, w której dochodzi do wyczerpania się zasobów indywidualnych i środowiskowych służących walce z przeciwnościami losu (Kubacka – Jasiecka 2003, s. 149). Bywa również przedstawiany jako specyficzna reakcja na szczególne zdarzenie bądź splot zdarzeń (Przetacznik – Gierowska 1995, s.15).

Oleś zauważa, że do kryzysu może również dochodzić, gdy jednostka przechodzi ze starej sytuacji do nowej, ponieważ taka zamiana wywołuje często utratę stabilności (Oleś 2011, s. 25-26). Inni badacze podkreślają, że głównymi czynnikami wyzwalającymi w ludziach poczucie zagrożenia jest zachwianie stabilizacji i szeroko rozumianego poczucia bezpieczeństwa (Gruszevska, 2019, s. 209).

Niektórzy badacze podkreślają jednak, że kryzys nie musi być związany z sytuacją stanowiącą zagrożenie, a może nawet stanowić okazję do samorozwoju (H. Skłodowski, 2010). Inni badacze przedstawiają kryzys w życiu człowieka jako jeden z jego elementów, dostrzegając w nim nieodzowny element życia, gwarantujący rozwój jednostki i społeczeństwa, pozwalający na wypracowanie nowych jakości w ustosunkowaniu się człowieka wobec siebie samego, wobec innych i całego świata. (Gerrig, Zimbardo, 2006).

Na potrzeby prowadzonego badania przyjęto definicję zaproponowaną przez Badurę – Madej, której zdaniem kryzys rozumiany jest jako punkt zwrotny. *Każde nagle zakłócenie normalnego biegu wydarzeń w życiu – polepszenie lub pogorszenie sytuacji, przykładowo zmiana statusu – wymagające ponownej oceny sposobów myślenia i działania. Stanowi przejściowy (zamknięty w czasie) okres braku równowagi wewnętrznej, wywołany przez krytyczne wydarzenia życiowe, wymagający istotnych zmian i rozstrzygnięć. Głównym składnikiem znaczenia tego terminu jest aspekt utraty normalnych podstaw codziennego bytowania człowieka* (Badura-Madej 1999, s. 16). Przyczyny wywołania kryzysu mogą być zatem różne. Poniżej zaprezentowano ich klasyfikację zaproponowaną przez Johana Cullberga.

Tab. 1 *Rodzaje wydarzeń kryzysowych*

Typ kryzysu	Opis	Przykłady
Kryzysy przemiany (rozwojowe)	Naturalne etapy życia wymagające adaptacji do nowych ról i zadań. mogą wiązać się z poczuciem straty.	Dorastanie, zawarcie małżeństwa, narodziny dziecka, opuszczenie domu, przejście na emeryturę
Kryzysy sytuacyjne (traumatyczne)	Nagłe, nieprzewidziane wydarzenia przekraczające możliwości radzenia sobie. często poza kontrolą.	Śmierć bliskiej osoby, utrata pracy, rozwód, poważna choroba, wypadek, katastrofa naturalna
Kryzysy chroniczne	Przewlekłe, nierozwiązane sytuacje prowadzące do długotrwałego napięcia, bezradności i wycofania.	Długotrwała choroba, wieloletnie trudności życiowe, chroniczne problemy rodzinne lub zawodowe

Źródło: J. Cullberg, *Kryzys i rozwój. Psychologiczne następstwa doświadczeń życiowych*, Warszawa 1987.

INTERWENCJA KRYZYSOWA W SZKOLE

Interwencja kryzysowa to zespół działań podejmowanych w sytuacji nagłego, trudnego zdarzenia, które przekracza możliwości radzenia sobie osoby dotkniętej kryzysem. W szkole interwencja ta ma na celu:

- Zapewnienie bezpieczeństwa uczniowi i innym osobom w otoczeniu.
- Wsparcie emocjonalne w pierwszych chwilach po zdarzeniu.
- Pomoc w zrozumieniu i nazwaniu przeżywanych emocji.
- Skierowanie do specjalistycznej pomocy, jeśli jest to konieczne.

Interwencja kryzysowa jest specyficzną formą pomocy, podczas której wykorzystywane są mocne strony człowieka. Pozwala pomagać ludziom cierpiącym z powodu wydarzeń wykraczających poza ich zwykłe doświadczenia, przerastających możliwości radzenia sobie w danym momencie (Badura-Madej 1999, s. 13).

Interwencja kryzysowa jest formą pomocy psychologicznej, polegającej na umiejętnym wkroczeniu w sytuację osobistą dziecka czy osoby dorosłej w celu rozwiązania problemu, który zagraża destrukcją emocjonalną lub fizyczną (J. L. Greenstone i S. C. Leviton, 2010).

Zdaniem innych badaczy interwencja kryzysowa w szkole powinna umożliwiać określenie źródeł kryzysu i opierać się na aktywowaniu zasobów ucznia (Jagięła 2010, s. 38).

Tab. 2 *Cechy interwencji kryzysowej*

Cechy interwencji kryzysowej
Prowadzona natychmiast, najpóźniej w ciągu 24–72 godzin od wystąpienia wydarzenia krytycznego
Pomoc krótkoterminowa i ograniczona w czasie
Częstotliwość spotkań dostosowana do potrzeb poszkodowanego
Pomoc skoncentrowana na aktualnych trudnościach, „tu i teraz”
Jasno określone i zdefiniowane cele interwencji
Praca osadzona w realiach i dotycząca faktów
Obejmuje rodzinę i bliskich poszkodowanego
Angażuje różne służby
Praca nastawiona na działanie

Źródło: Ciszewska K., Żyża S., *Wspomaganie szkół w zakresie interwencji kryzysowej*, Warszawa 2015, s. 42.

Interwencja kryzysowa nie jest zatem terapią. Jest działaniem doraźnym, które w szkole opiera się głównie na zauważeniu problemu i decyzji, jakiej pomocy potrzebuje uczeń nie dostarczając gotowych rozwiązań. Daje wsparcie umożliwiając jednostce w kryzysie samodzielnie poradzenie sobie z problemem. Właściwie przeprowadzona interwencja kryzysowa w szkole może przyczynić się do skrócenia czasu późniejszej terapii.

ROLA NAUCZYCIELA W INTERWENCJI KRYZYSOWEJ

Dla ucznia będącego w kryzysie właściwe jest poczucie utraty kontroli, zagubienia i bezradności. Przeżywa on silne emocje i często ma negatywne myśli. Jego możliwości poznawcze są obniżone, często wydaje się być nieobecny duchem na lekcjach, opuszcza się w nauce. Dostrzeżenie przez nauczyciela takich sygnałów jest podstawą interwencji kryzysowej w szkole.

Wielu badaczy podkreśla, że nauczyciele, w porozumieniu ze specjalistami z zakresu pomocy psychologicznej odgrywają znaczącą rolę w obszarze ochrony i profilaktyki zdrowia psychicznego (np. Gray i in., 2017. Ohrt i in., 2020. Imran i in., 2022). Nauczyciele mają możliwość wywierania pozytywnego wpływu społecznego (Lehtinen, 2008) swoją pozytywną postawą i oddziaływaniem. Tego rodzaju wpływ jest w placówce oświatowej fundamentem ochronny zdrowia psychicznego ucznia. Ważną rolę nauczyciela w interwencji kryzysowej podkreśla również raport OECD (Organisation for Economic Cooperation Development, 2023).

W obecnych czasach rola nauczyciela się zmienia, jest to grupa zawodowa stawiana przed nowymi wyzwaniami również w związku z potrzebą interwencji kryzysowej w placówkach oświatowych.

Nauczyciel (zwłaszcza pełniący funkcję wychowawcy) jako osoba spędzająca z uczniami znaczną część dnia, często jest pierwszym świadkiem sygnałów kryzysu. Jego zadania obejmują:

- Rozpoznawanie objawów kryzysu (np. nagła zmiana zachowania, obniżenie funkcji poznawczych, wycofanie z zadań i funkcji pełnionych dotąd z zaangażowaniem);
- Szybkie reagowanie na sytuacje zagrażające bezpieczeństwu;
- Rozmowę wspierającą i aktywne słuchanie;
- Informowanie pedagoga szkolnego, psychologa lub dyrekcji o zaistniałej sytuacji;
- Współpracę z rodzicami i specjalistami.

By móc właściwie udzielić wsparcia uczniom, nauczyciele powinni posiadać nie tylko wiedzę na temat osób w kryzysie, ale i szereg kompetencji miękkich.

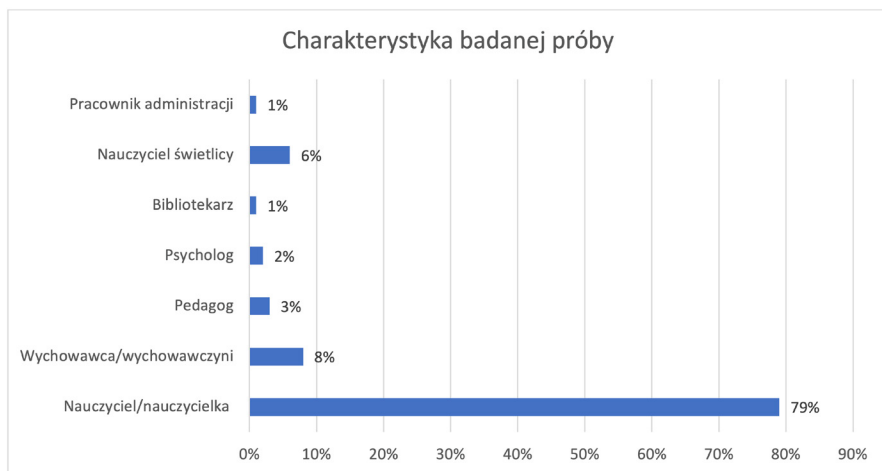
WYNIKI BADANIA

W badaniu udział wzięło 211 pracowników placówek oświatowych z województwa mazowieckiego. W celu zebrania danych użyto metody CAWI (*Computer Assisted Web Interview*), co oznacza wspomagany komputerowo wywiad z wykorzystaniem strony www i mediów społecznościowych. Użyta metoda umożliwiła wysoką responsywność (84%), ale należy wziąć pod uwagę brak możliwości oceny wiarygodności odpowiedzi respondentów. Podstawowe problemy badawcze przedstawiono następująco:

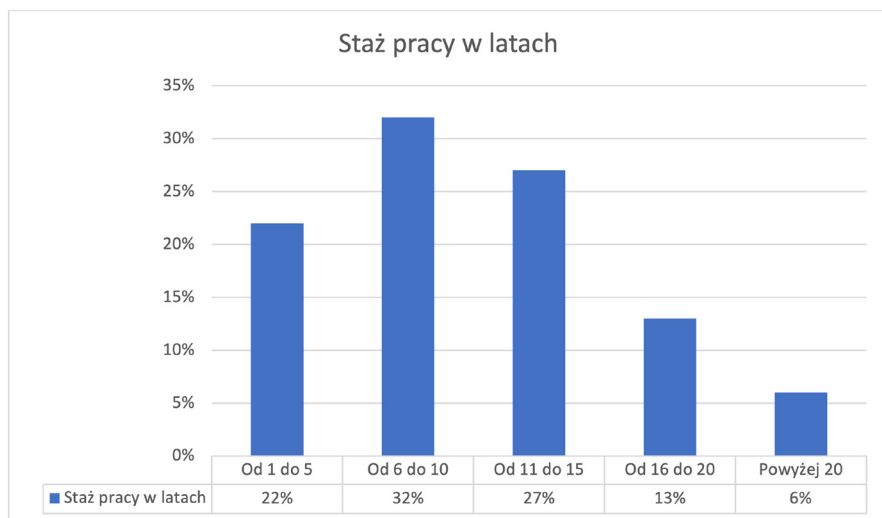
- Czy nauczyciele wiedzą, czym jest kryzys u dziecka i w jaki sposób może się objawiać?
- Jakie kompetencje zdaniem samych nauczycieli są najbardziej pożądane w pracy z uczniem w kryzysie?
- Czy nauczyciele szkolą się w zakresie interwencji kryzysowej i czy widzą potrzebę takich szkoleń?
- Czy zdaniem nauczycieli ich wykształcenie i posiadane kompetencje są adekwatne do wykonywanych zadań?
- Czy nauczyciele mogą liczyć na wsparcie w zakresie pracy z uczniem w kryzysie?
- Czy nauczyciele odczuwają potrzebę wsparcia psychologicznego?

Uzyskane wyniki pozwoliły na przedstawienie poniższych wniosków i rekomendacji do dalszej pracy.

Na wykresie 1. Przedstawiono charakterystykę badanej próby. Z 211 respondentów pracujących w szkołach zdecydowana większość (88%) to kobiety. Staż pracy respondentów przedstawiono na wykresie 2.

Wykres 1. *Charakterystyka badanej próby*

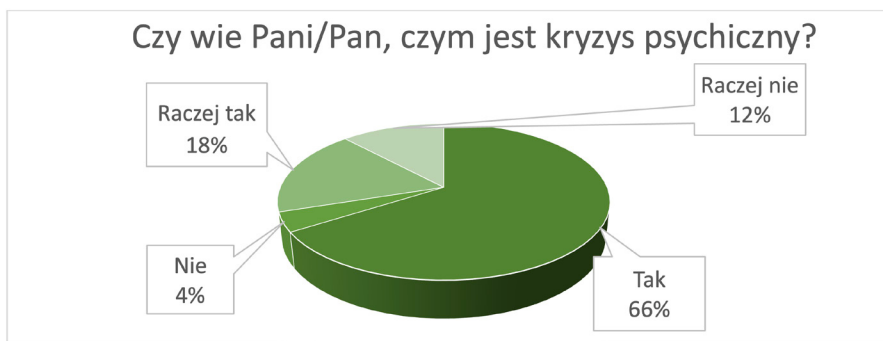
Źródło: Badanie własne.

Wykres 2. *Staż pracy respondentów*

Źródło: Badanie własne.

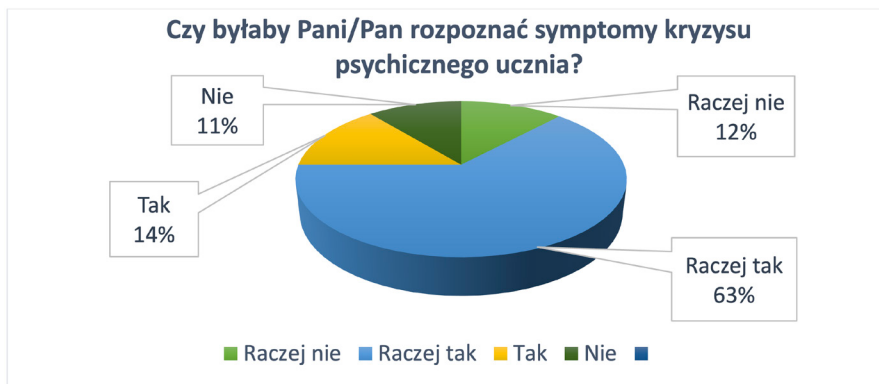
Następnie respondentów zapytano, czy wiedzą, czym jest kryzys psychiczny u dziecka. Zdecydowana większość odpowiedziała twierdząco (84%). 16% odpowiedziała, że nie lub raczej nie. Oznacza to, że 34 nauczycieli pracujących obecnie z młodzieżą nigdy nie spotkało się ze zjawiskiem kryzysu. Wydaje się to niepokojące, ponieważ ci respondenci nie będą w stanie udzielić uczniom wsparcia z zakresu interwencji kryzysowej. Szczegółowe wyniki przedstawiono na wykresie 3.

Wykres 3. Świadomość zjawiska wśród ankietowanych nauczycieli

Źródło: Badanie własne.

Na wykresie 4. przedstawiono odpowiedzi ankietowanych dotyczące umiejętności rozpoznawania kryzysu u uczniów. Tu również większość respondentów odpowiedziała twierdząco, co potwierdza ich przygotowanie do pracy z uczniem w kryzysie.

Wykres 4. *Umiejętność rozpoznania symptomów kryzysu u ucznia*

Źródło: Badanie własne.

Następnie respondentów zapytano, jakie kompetencje ich zdaniem są najbardziej pożądane w pracy nauczycieli z uczniem w kryzysie. Oprócz podstaw teoretycznych ankietowani zwracali uwagę również na umiejętności interpersonalne, kompetencje organizacyjne i postawę etyczną nauczyciela. Są to fundamentalne kompetencje miękkie, które z pewnością ułatwiają pracę z ludźmi, uwrażliwiając nauczyciela na los podopiecznych. Szczegółowe wyniki przedstawiono w tabeli 3.

Tabela 3. *Obszary pożądanych kompetencji nauczycieli w zakresie interwencji kryzysowej*

Obszar kompetencji	Opis / Przykłady
Wiedza i świadomość	• Znajomość podstawowych mechanizmów reakcji na kryzys • Umiejętność rozpoznawania sygnałów ostrzegawczych • Znajomość procedur postępowania w sytuacjach kryzysowych w szkole
Umiejętności interpersonalne	• Aktywne słuchanie i empatia • Umiejętność prowadzenia rozmowy wspierającej • Zachowanie spokoju i opanowania w trudnych sytuacjach
Kompetencje organizacyjne	• Szybkie podejmowanie decyzji • Współpraca z zespołem nauczycielskim i specjalistami • Umiejętność organizowania wsparcia dla ucznia i klasy
Postawa etyczna	• Poszanowanie godności i prywatności ucznia • Działanie zgodnie z zasadami etyki zawodowej • Gotowość do ciągłego doskonalenia swoich kompetencji

Źródło: Badanie własne.

Jak ustalono wyżej, dla udzielenia wsparcia kluczowe jest wczesne rozpoznanie kryzysu. Zdaniem respondentów nauczycieli powinien zwracać uwagę na następujące sygnały:

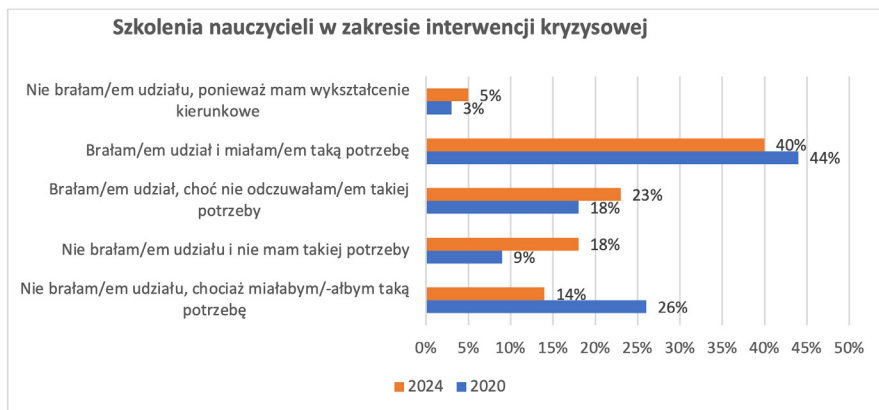
Tabela 4. *Symptomy kryzysu u uczniów dostrzegane przez nauczycieli*

Obszar	Symptomy
Koncentracja	Rozkojarzenie i brak skupienia podczas zajęć
Sen	Oznaki niewyspania lub nadmierna senność
Zachowanie	Nagła agresja, wycofanie z aktywności grupowych, nadmierna płaczliwość
Zdrowie fizyczne	Problemy z apetytem, skargi na bóle głowy lub brzucha
Relacje społeczne	Izolacja od rówieśników
Wyniki w nauce	Nagły spadek ocen i motywacji do nauki

Źródło: Badanie własne.

Wskazywane przez respondentów symptomy kryzysu są spójne z podawanymi w literaturze fachowej. Potwierdza to znajomość zagadnienia przez większość badanych nauczycieli.

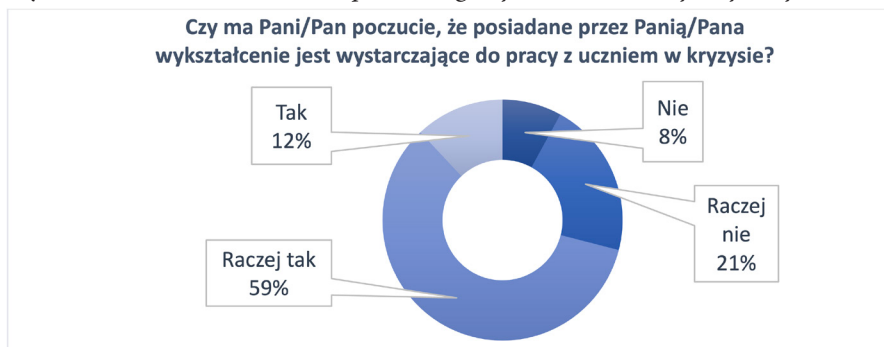
W 2020 roku fundacja Szkoła z Klasą przeprowadziła badanie dotyczące zdrowia psychicznego uczniów i uczennic oczami nauczycieli i nauczycielek. Badanie to zostało zrealizowane w ramach projektu Rozmawiaj z Klasą. Projekt był finansowany w ramach Programu *Fundusz pomocowy dla organizacji pozarządowych oraz inicjatyw obywatelskich 2020*, utworzonego przez Polsko-Amerykańską Fundację Wolności, realizowanego przez Fundację Edukacja dla Demokracji. Nauczycieli zapytano wówczas, czy w placówce, w której pracują są procedury związane z udzielaniem wsparcia uczniom mającym problemy psychiczne/psychologiczne. 75% respondentów odpowiedziało twierdząco, 20% wyznało, że w placówce nie ma takich procedur, choć byłyby przydatne, a 5% uznało, że procedur nie ma i ich nie potrzebuje (N=1535). Uzyskane wyniki porównano z sytuacją obecną i przedstawiono na wykresie 4.

Wykres 4. Szkolenia nauczycieli w zakresie interwencji kryzysowej

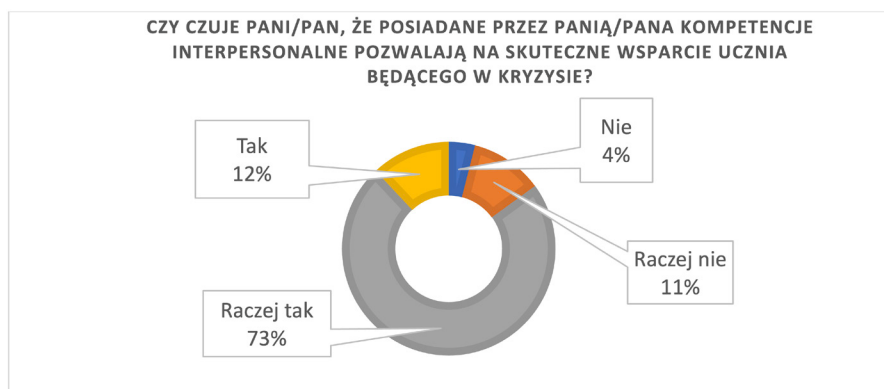
Źródło: Rozmawiaj z Klasą. Zdrowie psychiczne uczniów i uczennic oczami nauczycieli i nauczycielek. Raport z badania, www.szkolazklasa.org.pl [dostęp 14.12.2023 r.] i badanie własne.

Przez cztery lata sytuacja w zakresie podejmowania szkoleń dotyczących interwencji kryzysowej zmieniła się. Wzrósł odsetek nauczycieli dostrzegających potrzebę podejmowania się takiej formy rozwoju zawodowego.

Następnie respondentów zapytano, czy mają poczucie, że posiadane przez nich obecnie wykształcenie i kompetencje są wystarczające do pracy z uczniem w kryzysie. Większość ankietowanych w obu przypadkach odpowiedziała twierdząco. Rozkład odpowiedzi przedstawiono na wykresach 5. i 6.

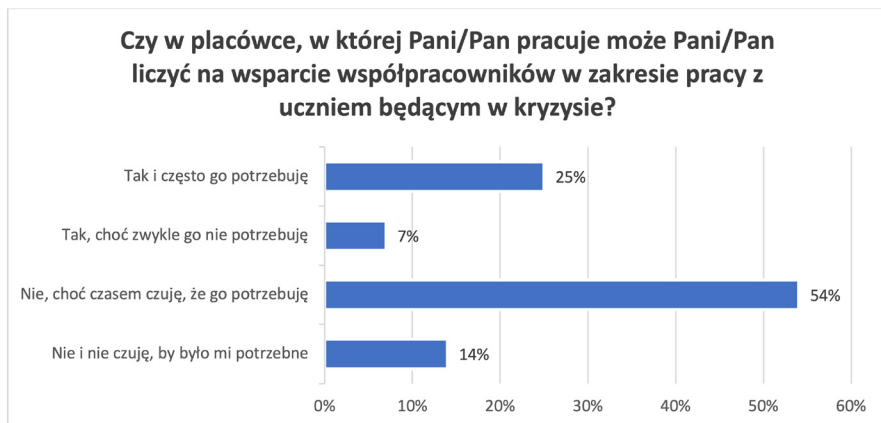
Wykres 5. *Poczucie adekwatności posiadanego wykształcenia do wykonywanych zadań*

Źródło: Badanie własne.

Wykres 6. *Poczucie adekwatności posiadanych kompetencji do wykonywanych zadań*

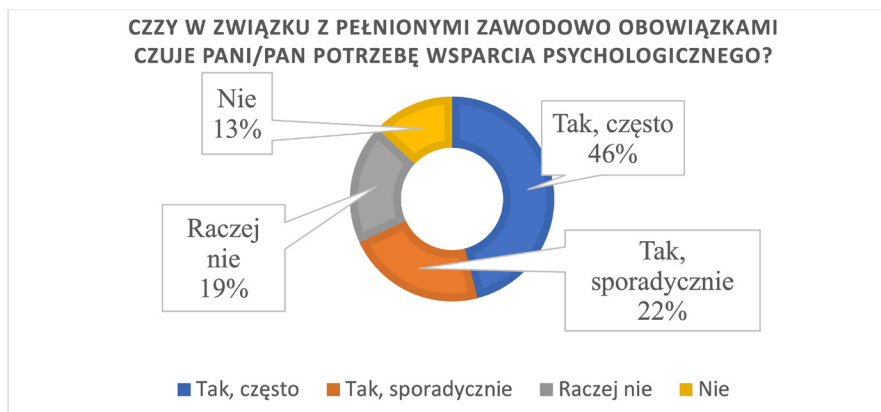
Źródło: Badanie własne.

Respondentów zapytano również, czy w placówce, w której pracują mają poczucie wsparcia ze strony współpracowników. Niestety większość odpowiedziała negatywnie, co przedstawiono na wykresie 7.

Wykres 7. *Poczucie wsparcia współpracowników w zakresie interwencji kryzysowej*

Źródło: Badanie własne.

W ostatnim pytaniu respondentów zapytano, czy czują potrzebę wsparcia psychologicznego w związku z pełnionymi obowiązkami (w tym interwencją kryzysową). Większość ankietowanych odpowiedziała twierdząco. Szczegółowe dane przedstawiono na wykresie 8.

Wykres 8. *Potrzeba wsparcia psychologicznego*

Źródło: Badanie własne.

WNIOSKI I REKOMENDACJE

Konieczność prowadzenia systematycznych szkoleń nauczycieli w zakresie interwencji kryzysowej. Przyczynią się one do zwiększenia ich gotowości do radzenia sobie z trudnymi sytuacjami. Rozwój kompetencji w zakresie interwencji kryzysowej może przynieść nauczycielom także korzyści osobiste, takie jak zwiększenie pewności siebie i poczucia satysfakcji z pracy.

Nauczyciele również potrzebują wsparcia psychologicznego, aby mogli efektywnie wspierać uczniów w kryzysie. Ważne jest również wsparcie współpracowników. Dyskusja, wymiana doświadczeń i poczucie zrozumienia są dla nauczycieli niezbędnym elementem ich pracy.

Współpraca z pedagogiem i psychologiem szkolnym może umożliwić nauczycielom skuteczniejsze reagowanie na sytuacje kryzysowe. Od tego rodzaju współpracy zależy skuteczność udzielanej na terenie placówki pomocy.

Kluczowa jest również współpraca z rodzicami ucznia będącego w kryzysie. Zbudowanie relacji opartej na zaufaniu i trosce o dziecko wydaje się tu kluczowa.

PODSUMOWANIE

Interwencja kryzysowa w szkole to nieodłączny element pracy nauczyciela we współczesnych realiach. Wyposażenie nauczycieli w odpowiednie kompetencje oraz zapewnienie im wsparcia i szkoleń jest kluczowe dla bezpieczeństwa i dobrostanu uczniów. Tylko świadomy, przygotowany nauczyciel może skutecznie pomóc uczniowi w sytuacji kryzysowej, minimalizując negatywne skutki trudnych doświadczeń.

BIBLIOGRAFIA

- Badura-Madej W., *Podstawowe pojęcia teorii kryzysu i interwencji kryzysowej*, [w:] Wybrane zagadnienia interwencji kryzysowej. Poradnik dla pracowników socjalnych, wybór i opracowanie Wanda Badura-Madej, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 1999.
- Brudnik M., *Interwencja kryzysowa w szkole – kryzys sytuacyjny*, Forum Oświatowe 2(43), 2010, s. 49 – 65.
- Ciszewska K., Żyża S., *Wspomaganie szkół w zakresie interwencji kryzysowej*, ORE, Warszawa 2015.
- Cudowska A., *Twórcza orientacja życiowa w sytuacjach kryzysowych*, Kultura – Społeczeństwo – Edukacja 1/2022, s. 7-15.
- Gerrig, R.J., Zimbardo, P.G., *Psychologia i życie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006.
- Greenstone J. L., Leviton S.C. za: M. Brudnik, *Interwencja kryzysowa w szkole – kryzys sytuacyjny*, Forum Oświatowe 2(43), 2010, s. 53.
- Gruszewska S., *Nawigacja kryzysem osobistym a poprawa jakości życia w realizacji twórczych przedsięwzięć*, Zeszyty Naukowe Collegium Balticum nr 14, Szczecin 2019.
- Jagięła J., *Interwencja kryzysowa w szkole. Część IV. Elementy interwencji kryzysowej*, Psychologia w Szkole nr 2, Poznań 2010.
- Kubacka-Jasiecka D., *Interwencja kryzysowa z perspektywy psychosocjokulturowego paradygmatu kryzysu*, [W:] D. Kubacka – Jasiecka, K. Mudyń, Kryzys, interwencja i pomoc psychologiczna – nowe ujęcia i możliwości, Toruń 2003.
- Lehtinen V., *Building Up Good Mental Health. Guidelines based on existing knowledge*, STA – KES, 2008 Finland.
- Matusiak R. Dębicka A., *Kryzys zdrowia psychicznego dzieci i młodzieży – profilaktyka, pomoc*, Kultura – Przemiany – Edukacja, t. XII–XIII, Rzeszów 2023.
- Michalec – Jękot S., *Interwencja kryzysowa jako potrzeba współczesności*, [W:] Interwencja kryzysowa – implikacje badawcze i praktyczne, Wojtanowicz K., Duda M., Bursova J., [Red.], Kraków 2023, s. 45 – 60.
- Nowalska-Kapuścik D., *Trajektorie rodzinne jako istotny element kształtowania strategii radzenia sobie w kryzysie na przykładzie województwa śląskiego*, Wychowanie w Rodzinie 3/2022, s. 155-170.
- Oleś P.K., *Psychologia człowieka dorosłego. Ciągłość – zmiana – integracja.*, PWN, Warszawa 2011.
- Pikora P., *Interwencja kryzysowa wobec osób doświadczających przemocy domowej*, Biuletyn Polskiego Towarzystwa Kryminologicznego im. prof. Stanisława Batawii 29/2022, s. 97-126.
- Sokołowska E., Kluczyńska S., *Rola nauczycieli we wspieraniu i ochronie zdrowia psychicznego uczniów*, Psychologia wychowawcza nr 30/2024, s. 129 – 147.

- Skłodowski, H., *Psychologiczne wyzwania kryzysu* [W:] H. Skłodowski [Red.], *Człowiek w kryzysie – psychospołeczne aspekty kryzysu* (s. 9-11), Łódź: Wydawnictwo Społecznej Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Zarządzania w Łodzi, Łódź 2010, s. 9 – 22.
- Sygulska K., Krupska M., *Kryzys w życiu człowieka*, Praca Socjalna nr 6(34) 2019, s. 93 – 108.
- Włodarczyk E., *Zdarzenia losowe i sytuacja kryzysowa*, [W:] Włodarczyk E., Cytlak I., *Człowiek wobec krytycznych sytuacji życiowych. Z teorii i praktyki pracy socjalnej*, Poznań 2011, Seria Psychologia i Pedagogika nr 165, s. 356.